

Спотворене граматичне оформлення лексики веде до нерозуміння смислу вислову в цілому, заважає правильно усвідомлювати зміст окремих слів, оскільки процес розуміння в спілкуванні спирається не тільки на віднесення слова до даного значення, але і на осмислення його в тих граматичних зв'язках. Тому при роботі над лексикою важливо здійснювати як смислову, так і граматичну варіативність у вживанні тих або інших слів, тобто використовувати їх в різних, але вже знайомих учню синтаксичних структурах. Оволодіння словом слід розглядати і як процес “обростання” його семантичними значеннями, лексичними зв'язками з іншими словами, і як процес послідовного засвоєння відповідного комплексу його граматичних форм. Тому, плануючи роботу над лексикою, слід враховувати кількість слів, що підлягають засвоєнню, їх можливу тематичну або ситуативну близькість, способи їх засвоєння. При роботі над лексикою важливо не тільки те, що засвоїла дитина, а і те, як, за допомогою яких розумових операцій вона засвоїла цей матеріал. Безумовно, важливим є сам факт засвоєння і глибина засвоєння, так і розвиток способів засвоєння лексики, тобто розвиток розумової діяльності в процесі засвоєння значень слів.

Найважливішою умовою правильного формування лексики є розкриття узагальнюючої функції слова. Це досягається не простим сприйняттям предмету, явища і його назвою, а підведенням учня до певних розумових операцій шляхом зіставлення близьких явищ, виділення їх істотних ознак (І. Соловьев, 1966; Ж. Шиф, 1968; Т. Розанова, 1971 та ін.).

Такий підхід до слова дозволяє сформулювати поняття, виражене цим словом, здійснити перенесення значення на близькі за змістом або схожі ситуації, явища або предмети. Безумовно, надалі необхідно систематизувати лексичний матеріал по класах відповідно до програм навчання дітей з різними порушеннями розвитку.

Література

1. Жинкин Н.И. Грамматика и смысл // Язык и человек. - М.: Наука, 1970.
2. Зикеев А.Ф. Работа над лексикой в начальных классах специальных (коррекционных) школ. - М.: Академия, 2002. - 176 с.
3. Лурия А.Р. Язык и сознание / Под ред. Хомской Е.Д. - Ростов н/Д.: Феникс, 1998. – 416 с.
4. Львов М.Р. Основы теории речи: Учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. завед. - М.: Академия, 2002. - 248 с.

Шевченко С.М.

Інститут педагогіки НАПН України

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ: ТУРБОТА ПРО ЗДОРОВ'Я ШКОЛЯРІВ – НАЙВАЖЛИВІШЕ ЗАВДАННЯ ВЧИТЕЛЯ

Сьогодні, коли в нашій країні відбуваються масштабні процеси соціально-економічних і політичних змін, максимально загострюються суспільні суперечності, зростає небезпека виникнення відхилень у поведінці дітей. Досить актуальною проблемою для психологів, педагогів, фізіологів, лікарів є саме проблема здоров'я дитини. Здоров'я – найцінніший скарб. Цей вислів знайомий

кожному з дитинства. Проте його зміст ми усвідомлюємо лише тоді, коли з'являються перші недуги. Залишатися здоровою людиною усе життя – це постійна наполеглива праця. Найголовніше в житті – це бути здоровими. Від здоров'я нації залежить існування самої держави. Здоров'я людини визнано як найвищу людську цінність. Тому нині одним із головних завдань національної системи освіти є виховання свідомого ставлення учнів до свого здоров'я та здоров'я інших, формування засад і гігієнічних навичок здорового способу життя, збереження й зміцнення фізичного, психічного, соціального та духовного здоров'я дитини (закон України “Про загальну середню освіту”, “Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті”).

Особливої уваги до себе вимагають учні з ослабленим здоров'ям, з відхиленням у розвитку і поведінці, зростання кількості дітей з соціальною проблемою фізіологічних процесів які сприяють тому, що вони більш гостро реагують на фактори навколишнього середовища. Про збереження і зміцнення фізичного, психічного, соціального та духовного здоров'я дитини писали В. Агарков, Е. Білецька, В. Неділько та ін. Сполучення розумового й емоційного перевантаження дітей, починаючи з початкової школи досліджували В. Бардов, І. Сергета, В. Кучма та ін. Проблеми гарантії збереження здоров'я, гармонійного розвитку дитини щодо дотримання нормативів санітарно-гігієнічного стану внутрішньошкільного середовища й організації навчально-виховного процесу з питань захисту та повну інтеграцію у соціумі усіх верств населення, в тому числі й “осіб з обмеженими можливостями здоров'я” у своїх працях розглядали Н. Гребняк, Г. Даниленко, А. Колупаєва, Л. Савчук та ін. Питання формування здоров'я учнів через освіту, науково вивірене впровадження в українську школу здоров'язбережувальних освітніх технологій вимагає історико-педагогічного аналізу й творчого осмислення теорії й практики організації навчально-виховного процесу, спрямованого на збереження й зміцнення здоров'я дитини.

Одним з найзначніших представників такого підходу до виховання учнів є український педагог-новатор Василь Сухомлинський. Розвиваючи кращі ідеї світової гуманістичної педагогіки, він зумів високо підняти над усіма скороминущими цінностями ідеал здоров'я. Учений у книзі “Серце віддаю дітям”, у розділі “Здоров'я, здоров'я і ще раз здоров'я” стверджує: “Я не боюся ще й ще раз повторити: турбота про здоров'я – найважливіша праця вихователя. Від життєрадісності, бадьорості дітей залежать їхнє духовне життя, світогляд, розумовий розвиток, міцність знань, віра у свої сили. Якщо виміряти всі мої турботи й тривоги про дітей протягом перших чотирьох років навчання, то добра половина з них – про здоров'я”. В. Сухомлинський один із перших хто ставив питання про потребу включення у зміст освіти знань про основи здоров'я. Без знань про людину, – відзначав він, – освіта не була б повною. Він теоретично осмислив і практично реалізував ефективну модель організації здоров'язбережувального, здоров'ярозвивального середовища. За своєю суттю вся педагогіка Сухомлинського — це своєрідна “лікувальна педагогіка”. На багато років він випередив сучасне визнання турботи про фізичне і психічне здоров'я вихованців як спеціальну задачу школи [1, с. 132]. Проблеми формування здоров'я дитини у творчості В. Сухомлинського досліджуються у

вітчизняній педагогіці. Однак науковцями переважно зверталася увага на валеологічні аспекти організації навчання учнів, а не на осіб з обмеженими можливостями інтелектуального розвитку.

Метою статті є висвітлення поглядів, практичного досвіду В. Сухомлинського щодо здоров'язбережувальної освіти здорових учнів та дітей з обмеженими можливостями інтелектуального розвитку.

В. Сухомлинський надавав великого значення проблемам корекційної педагогіки. Використовуючи багатовіковий досвід рідного народу, власне розуміння розвитку дитини, напрацювання своїх колег, Василь Олександрович розробляв питання про самосвідомість учнів з недостатньо розвиненими здібностями. Видатний педагог дав психолого-педагогічну характеристику дітей з вадами розумового розвитку й визначив предмет корекції, тобто що саме в їхній психіці має підлягати корекційному впливу. Дитина з інтелектуальними вадами в його творах постає як “малоздібна”, “зі слабким розумом” або з “обмеженими можливостями інтелектуального розвитку”. Характерною особливістю психічного складу малоздібної дитини є пригнічене, “окостеніле” мислення не тільки у плані її успішності, а й мотивів навчальної діяльності. В. Сухомлинський розумів і моральний бік цієї проблеми, усвідомлюючи, що не всі діти мають розвинені розумові здібності. Тому в Павлівській середній школі велику увагу приділяли розвитку малоздібних школярів, виправленню недоліків розумового розвитку.

Спеціальні дефектологічні дослідження доводять, що саме знижена здатність до узагальнень (виділення, абстрагування та узагальнення суттєвого в матеріалі) є найістотнішою рисою мислення дітей із затримкою психічного розвитку. На мислення як “вершинний” пізнавальний процес у структурі інтелекту має спрямовуватися корекційний вплив педагога в роботі з відстаючими в навчанні дітьми. “Нерівність розумових здібностей” призводить до того, що не всі учні можуть досягти однакової межі розумового розвитку. Завдання школи полягає в тому, щоб ця нерівність не переживалась окремими вихованцями як нещастя. Саме розуміння окремими дітьми своїх обмежених можливостей в інтелектуальному розвитку є причиною їхнього небажання вчитись. Тому Василь Олександрович застерігав: “Людина вже в дитинстві відчуває себе неповноцінною. Цього не повинно бути!” [3, с. 73].

Здійснюючи складне і відповідальне завдання всебічного розвитку особистості кожного учня, загальноосвітня школа і вчитель нерідко стикаються з дітьми, які відчувають великі труднощі у засвоєнні знань. Власне, кожен невстигаючий учень не встигає по-різному, має свої особистості пізнавальної діяльності, відхилення від норми, потребує своїх особливих шляхів виховання.

Відхилення у психофізичному розвитку досить різноманітні й можуть належати до слухової, зорової, мовної, рухливої, інтелектуальної, емоційно-вольової сфер, до окремих сторін психічної діяльності сприймання, уваги, пам'яті, мовлення, мислення тощо, викликані патологічними відхиленнями в розвитку. Нині, такі діти навчаються в спеціальних школах, оскільки через особливості психофізичного розвитку вони потребують спеціального організованого корекційного навчання. Проте, на думку Василя Олександровича,

“таких дітей не можна посилати в допоміжну школу, бо вони не є розумово відсталими й небезнадійними у своєму інтелектуальному розвитку. Він писав: “Дитина – жива істота, її мозок – найтонший, найніжніший орган, до якого треба ставитися дбайливо й обережно” і треба “починати вивчати дитину саме з вивчення її здоров’я” [2, с. 126-127].

На першому плані в педагогічній діяльності В. Сухомлинського завжди стояла проблема фізичного розвитку і здоров’я дітей. Він вивчав і постійно враховував психологічні особливості кожного школяра: його мислення пам’ять, увагу тощо. Серед дітей, які приходили до підготовчої групи й першого класу, були такі, які повільно думали. Тривалий час цих дітей уважно вивчали. Василь Олександрович особливо піклувався про них і радив лікувати тонкими емоціями. За словами вченого, “якщо вихователь не побачив... не усвідомив причин, джерел відхилення від нормального розумового розвитку, труднощі дальшого розумового розвитку дитини дедалі більше посилюються. Якщо ж ці причини, джерела зрозумілі, вивчені, досліджені, в дію вступає могутня сила – виховання, побудоване на таких самих наукових основах, як лікування хворого” [4, с. 515].

Василь Олександрович розкрив виховні можливості збереження здоров’я школярів. Вивчаючи медичну літературу, він переконався в необхідності розуміння кожним педагогом внутрішніх фізіологічних, психічних, вікових і статевих процесів, які відбуваються в організмі школярів. Насамперед, учений звертав особливу увагу батьків і педагогів на вікові особливості дітей. Наголошуючи на важливості здоров’я дитини, особливо в перші роки навчання. Оскільки вікові особливості дітей такі, що вони сприймають світ образно й емоційно, навчав здоров’я не словом, а самою організацією шкільного та позашкільного життя учня, його духовною взаємодією з учителем. “Школою радості” він називає початкову школу, де вчитель не тільки наставник, а й друг, товариш, якого з дітьми пов’язують багатогранні емоційні стосунки в дружньому колективі. Це основа психічного й емоційного здоров’я дітей та вчителів. Наприклад, найбільшу увагу В. Сухомлинський приділяв природному джерелу оздоровлення дітей: ранкова гімнастика, душ, улітку – купання та ходіння босоніж, мандри до лісу, в поле. Важливо, щоб діти більшу частину доби будь-якої пори року бували на свіжому повітрі, багато рухалися й не засиджувалися над підручниками одразу після шкільних занять. Не можна, щоб домашня розумова праця втомлювала. Другу половину дня діти мають проводити не за підручниками й не в закритому приміщенні.

Природа – це сад здоров’я, фізичного й духовного, як стверджував великий педагог. Школа під блакитним небом, уроки мислення на природі – то мандрівка до джерела емоцій, образного сприйняття світу, єднання з прекрасним і початок духовного здоров’я малечі й підлітків. Великого значення надавав В. Сухомлинський здоров’ю – фізичному, психічному, моральному, духовному – вчителів, оскільки без цього важко досягти очікуваних результатів і в дітей. Щоб бути справжнім вихователем, учителем, потрібно переконливо донести до дітей інформацію про здоровий спосіб життя. Адже це запорука всіх майбутніх успіхів. Для цього передусім самому належить багато знати і, звичайно,

дотримуватись усіх вимог. Не можна переконати у шкідливості куріння, коли сам куриш. Постійна робота з дітьми, особливо у молодших класах (коли для них учитель, вихователь – переконливий наставник), може дати добрий результат. Учитель має формувати навички берегти здоров'я з дитинства, своїми порадами переконувати, що його стан залежить від нас самих. Навчити здоров'я – сьогодні першочергове завдання нашої школи. Особливо, коли у школах є предмет “Основи здоров'я”. Одним із важливих факторів ефективності реалізації змісту предмета “Основи здоров'я” є особистість учителя, його спосіб життя, ставлення до власного здоров'я, особистий приклад. Василь Олександрович вважав, що нова школа має бути носієм педагогіки співпраці, особистісно-орієнтованої, тобто такої, коли вчитель і учень самореалізуються у спільній праці. Педагог має формувати уявлення про здоров'я, основні життєві навички щодо здорового способу життя та безпечної поведінки, виховувати потребу в здоров'ї як важливої життєвої цінності.

Саме нині твори великого педагога, митця у справі формування здорової дитини, в аспекті сучасного розуміння, навчання основ здоров'я й виховання мають велике значення, особливо з природного виховання та гармонійного розвитку дітей, зокрема їхнього здоров'я, несе джерело наукових і практичних надбань, із яких кожен учитель може багато корисного взяти для своєї практики. При цьому вихідними засадами В. Сухомлинського завжди були гуманістичні ідеї про людину як вищу цінність і про дитину як надзвичайно складний і неосяжний світ, який учитель може осягнути не тільки розумом, а й серцем. І щоб ця маленька людина стала гармонійною істотою, досягла успіху в житті, максимально реалізувала свої здібності й таланти, потрібно бути здоровим. Врешті, шкільний курс “Основи здоров'я” повинен закласти підвалини здорового способу життя, на яких пізніше сформуються здорові звички, поведінка та світогляд, що дасть школяреві змогу створити індивідуальний здоровий спосіб життя. Теоретичні та практичні аспекти основ здоров'я і психогігієни навчально-виховного процесу щодо збереження та зміцнення фізичного, психічного й духовного здоров'я дітей і підлітків педагог повинен уміти використовувати. Учитель повинен спрямовувати свою професійну діяльність не тільки на навчання школярів, а й навчити дітей берегти та зміцнювати своє здоров'я. Це одне з найважливіших завдань сучасної школи, яке реалізується у предметі “Основи здоров'я”.

Виховання – це активний цілеспрямований і систематичний вплив дорослих на психічний та фізичний розвиток дітей. В. Сухомлинський вважав, що метою виховання є формування світогляду, розвиток характеру й волі, навичок і смаків, усебічний гармонійний розвиток, зміцнення здоров'я і підготовка до праці. Тільки коли педагоги та вихователі мають знання з основ здоров'я, вони можуть у процесі виховання враховувати, розвивати й удосконалювати розумові та інтелектуальні здібності дітей, не завдаючи шкоди їх психічному здоров'ю. Не випадково він приділяв велику увагу забезпеченню психічного здоров'я учнів початкової школи й при цьому наголошував на емоційно-вольовій готовності до навчання, зокрема вмінні керувати своєю поведінкою, спрямовувати її на розв'язання навчальних завдань.

Гуманізм навчання і виховання В. Сухомлинський убачав в особистості педагога – інструменті педагогічного впливу на учнів та вихованців, що зумовлювало потребу постійного набуття ним нових рівнів досконалості. Тому від особистості учителя та рівня його професійної підготовки багато в чому залежить формування, збереження і зміцнення фізичного, психічного й духовного здоров'я дітей. На своєму прикладі вчений закликає педагогів до вивчення особистості дитини, як він, в Павлівській середній школі, де починалося з огляду стану здоров'я дитини, розробки спільного з батьками режиму харчування, раціональної організації навчальної праці, відпочинку. Навчальний процес В. Сухомлинський починав ще влітку, в Саду здоров'я, де діти мали змогу зміцнити свої сили, загартуватися завдяки цілодобовому перебуванню на свіжому повітрі. Загальноосвітні уроки, проведені на річці, в саду, в лісі з елементами загартування, з максимальним використанням природних засобів фізичного оздоровлення – повітря, сонця та води, ставали в педагога унікальним явищем системи фізичного виховання. У працях В. Сухомлинського значне місце відводиться системі фізичного виховання, створеній в Павлівській середній школі. Слід зазначити, що вона була постійним і “природним фоном” усієї навчально-виховної роботи. Міцне здоров'я і всебічна фізична підготовленість школярів досягались насамперед оптимальним балансом між інтенсивністю навчальних навантажень та фізкультурно-оздоровчими заходами: ранкова зарядка, піший перехід до школи, шкільна гімнастика до занять, динамічні паузи на загальноосвітніх уроках, фізкультурна хвилинка на другому уроці, подовжена динамічна перерва (після другого уроку), фізична праця на свіжому повітрі.

Серед заходів зміцнення здоров'я молодших школярів В. Сухомлинський виділив такі: сон на свіжому повітрі в теплу пору року, (влітку, навесні та ранньої осені); перебування в “зелених класах” при проведенні бесід; використання води як одного з впливових засобів загартування; ходьба босоніж улітку та розтирання ніг снігом у зимовий період; дозоване сонячне опромінювання; поєднання заходів загартовування з фітотерапією.

У результаті тривалих наукових досліджень фізичного і розумового розвитку дітей В. Сухомлинський прийшов до висновку, що „турбота про людське здоров'я, тим більше про здоров'я дитини, – це не просто комплекс санітарно-гігієнічних норм і правил, не перелік вимог до режиму, харчування, праці, відпочинку. Це насамперед турбота про гармонійну повноту всіх фізичних і духовних сил, і вінцем цієї гармонії є радість творчості” [5, с. 109].

В організації навчання В. Сухомлинський звертав увагу на правильне чергування видів діяльності, встановлення індивідуального для кожної дитини режиму праці й відпочинку, активізацію учнів через фізичну працю, рух, ходьбу, біг, гру, оскільки без втоми не може бути здоров'я. “Єдиним радикальним лікуванням... може бути зміна режиму праці й відпочинку: тривале перебування на свіжому повітрі, сон при відкритій квартирці, виконання вимоги рано лягати спати і рано вставати, раціональне харчування”, а без дитячої “радість неможлива гармонія здорового тіла й здорового духу” наголошував Василь Олександрович [5, с. 48, 109].

У практичній діяльності В. Сухомлинського широко застосовувалися бесіди. Вони були одним із найважливіших стимулів збереження здоров'я школярів. Учений надавав їм великого значення, кожного разу відкриваючи перед учнями нові факти, явища, закономірності. Бесіди, за словами видатного педагога, повинні забезпечити пізнавальне ставлення школяра до свого організму, виробити в нього уміння берегти здоров'я, закріпити його правильним режимом праці, відпочинку, харчування, гімнастикою і спортом, загартувувати фізичні і нервові сили, запобіганню захворюванням. І весь оздоровчий комплекс притаманний як здоровій дитині так і дітям з порушеннями інтелектуального розвитку.

Багаторічні спостереження В. Сухомлинського свідчать про те, що „роки перебування в початкових класах у розумного, досвідченого педагога стануть для дитини школою мислення”, де “учитель ніби відкриває перед дітьми джерела явищ природи, причинно-наслідкові зв'язки, пробуджує дрімаючий мозок” [4, с. 523–524]. Виховна робота з важкими дітьми полягає в тому, “щоб речі, предмети, явища навколишнього світу, проходячи через призму мислення й емоцій, стали імпульсом, який оживляє дрімаючі сили дитячого мозку” [4, с. 524]. Видатний педагог стверджував, що “паралельно з основними уроками, де вчать всі діти”, потрібно проводити спеціальні заняття в природу або в світ праці з групою важких дітей. На думку Василя Олександровича, “ці уроки, як повітря, потрібні дітям із затриманим розумовим розвитком”, але їх “треба проводити протягом двох-трьох років залежно від ступеня відставання розумового розвитку і від досягнутих результатів” [4, с. 524].

В. Сухомлинський постійно наголошував, що “важка дитина потребує виняткової уваги і терпіння на уроці, де вона працює поруч з більш здібними дітьми” [4, с. 524]. Тому він звертався до педагогів: “Будьте послідовні, наполегливі і водночас терплячі (і терпимі до нетямущості важкої дитини) – і настане те, що можна назвати осяянням... Душевна чуйність, знання психіки дитини, терпіння і наполегливість – усе це сприяє тому, що розумовий розвиток важкої дитини поступово вирівнюється, вона перестає бути важкою” [4, с. 525].

Останнім часом в Україні з'явилися паростки руху до спільного навчання дітей з особливостями психічного розвитку з їхніми здоровими ровесниками, до інклюзивної освіти. Це потребує розширення спектра соціальної, медичної та педагогічної допомоги таким дітям, забезпечення їм вільного доступу до якісної освіти, сфер життєдіяльності, створення умов для найповнішого розкриття їхнього потенціалу й максимально можливого рівня інтелектуального, духовного й фізичного розвитку.

В. Сухомлинський на основі свого досвіду звертав увагу на аспекти формування та збереження здоров'я дітей, зокрема і з обмеженими можливостями, що є актуальним і на сьогодні. Вивчення моделі навально-виховної роботи, за якою працювала Павлівська середня школа за часів В. Сухомлинського, свідчить, що системоутворювальним елементом була ефективна праця всього педагогічного колективу. Стан здоров'я школярів розглядався у взаємозв'язку з їх духовним життям, основою якого була повсякденна повноцінно організована учнівська праця. Тому, „щоб бути справжнім вихователем, треба глибоко вивчати, досліджувати природний,

анатоμο-фізіологічний бік психічних явищ, духовного світу людини, залежність процесів, що відбуваються в голові дитини, від найрізноманітніших факторів навколишнього середовища” [4, с. 515].

Аналіз педагогічної спадщини В. Сухомлинського дозволяє зробити висновок про те, що видатним педагогом висловлювалися важливі ідеї щодо збереження й розвитку здоров’язбережувальної освіти здорових учнів та з обмеженими можливостями інтелектуального розвитку. Організація навчального процесу Павлівської “Школи радості”, директором якої протягом багатьох років був В. Сухомлинський, є найяскравішим прикладом здоров’язбережувальної освіти зростаючого покоління.

Його праці побудовані на міцному фундаменті єдності теорії і практики, проникнуті глибокою вірою в можливості виховання кращих якостей учителя вже у процесі практичної діяльності. Успішне розв’язання завдань навчання і виховання потребує не тільки педагогічних знань, а й знань навчити людину з дитинства розумно ставитися до свого здоров’я, фізичної та психічної культури, гартувати організм, уміло організовувати працю і відпочинок, раціонально харчуватися, від хибних звичок. А це сприятиме збереженню і зміцненню здоров’я школяра, гармонійному розвитку його духовних сил і фізичних можливостей для того, щоб у майбутньому він став повноцінним громадянином суспільства.

Творча спадщина В. Сухомлинського не втрачає своєї актуальності й сьогодні. Пам’ять про видатного педагога житиме доти, поки існуватимуть школи, учні, педагогічна наука. В. Сухомлинський значно обігнав свій час і зумів продемонструвати зразки педагогічної мудрості, які мають велике значення не тільки для практики сьогодення, а й для сучасної педагогічної науки. Таким чином висловлені концептуальні положення педагогом-гуманістом про здоров’я підростаючого покоління у своїх творах “Павлівська середня школа”, “Сто порад учителеві”, “Розмова з молодим директором школи”, “Серце віддаю дітям” та ін. є одними зі скарбниць для педагога не лише у навчально-виховному процесі але й оздоровчому. Отже, здоров’я школярів – найголовніше завдання вчителя.

Література

1. Савченко О.Я. Навчально-виховне середовище сучасної школи: діалог з В.О. Сухомлинським / В.О. Сухомлинський у роздумах сучасних українських педагогів: монографія / упоряд.: О.В. Сухомлинська, О.Я. Савченко; авт. кол.: О. В. Сухомлинська, О.Я. Савченко, В.С. Курило, І.Д. Бех та ін. — Луганськ: Вид-во ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2012. — 504 с.
2. Сухомлинський В.О. Павлівська середня школа // Вибр. тв.: У 5 т. — К.: Рад. шк., 1977. — Т. 4. — С. 125–129.
3. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості // Вибр. тв.: У 5 т. — К.: Рад. шк., 1976. — Т. 1. — С. 55–208.
4. Сухомлинський В.О. Розмова з молодим директором // Вибр. тв.: У 5 т. — К.: Рад. шк., 1977. — Т. 4. — С. 324–626.
5. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям // Вибр. тв.: У 5 т. — К.: Рад. шк., 1977. — Т. 3. — С. 19; С. 48–53; С. 103–111.